

انتقال و نصب ضریح فولادی حرم ائمه بقیع (ع) در دوران قاجار به روایت اسناد

علی احمدی^۱

چکیده

حرم‌های واقع در قبرستان بقیع، به خصوص حرم مطهرائمه بقیع (ع) بیش از هزار سال، زیارتگاه مسلمانان جهان بوده است. ساخت بناها در قبرستان بقیع از دوران عباسیان آغاز شد و در این دوره بارگاهی باشکوه روی قبور ائمه بقیع (ع) ساخته شد. در دوران عثمانی‌ها نگهداری، مرمت و بازسازی بقعه‌ها (از جمله ضریح آن) ادامه داشت. شاهان قاجار به دلیل علاقه زیاد به مرمت و بازسازی بقاع متبرکه، یک ضریح فولادی برای قبور مطهرائمه بقیع (ع) ساختند و نصب کردند.

نویسنده در این مقاله با روش گردآوری اسناد مرتبط، چگونگی ساخت، انتقال و نصب آخرین ضریح بارگاه ملکوتی ائمه بقیع (ع) را بازگو کرده و به این نتیجه دست یافته است که ضریح فولادی با کیفیت بسیار عالی در سال ۱۳۱۰ قمری (۱۲۷۲ ش) در اصفهان ساخته شده و بعد از انتقال به جده و هشت سال توقف و معطلی در آنجا، در سال ۱۳۲۰ قمری نصب شده است.

کلید واژه‌ها:

مدینه، قبرستان بقیع، حرم ائمه بقیع، ضریح فولادی

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، مسئول کتابخانه، موزه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت

a. ahmadi@hzrc. ac. ir

مقدمه

بقیع مشهورترین و بافضیلت‌ترین قبرستان مسلمانان در شهر مدینه است. این مکان به دلیل وجود درختان خاردار غرقده به «بقیع الغرقده» نیز معروف بوده است. برخی از مکان‌های همجوار نیز به این نام معروف بوده‌اند. بقیع مسیر دسترسی به قبایل یهودی‌نشین و مجاور گورستان یهودیان و قبیله بنی قریظه بود. بعدها هنگام دیوارکشی مدینه، بقیع بیرون از دیوار شهر قرار گرفت.

پیامبر ﷺ بعد از هجرت به مدینه زمین بقیع را برای دفن مردگان مسلمانان انتخاب کرد. این زمین در جنوب شرق مسجدالنبی و در نزدیکی آن قرار داشت. اسعد بن زراره اولین فرد از انصار و عثمان بن مظعون اولین فرد از مهاجران بودند که در این قبرستان دفن شدند. بعدها با الحاق حش ککب و خانه‌های صحابه، که بین مسجدالنبی و بقیع قرار داشت، بروسعت این قبرستان افزوده شد. در دوره معاصر نیز زمین شهرداری مدینه به این قبرستان الحاق شد.

مقیاس

روایات زیادی درباره فضیلت قبرستان بقیع نقل شده و این قبرستان همواره محل توجه و احترام مسلمانان بوده است. پیامبر ﷺ و اهل بیت  به زیارت مدفونان این قبرستان می‌رفتند و علمای شیعه استحباب زیارت این قبرستان را تأکید می‌کردند.

به تدریج بر برخی از قبور بقیع، گنبدها و نشانه‌هایی ساخته شد. ابن شبه به گزارش از ابن زباله (م ۲۰۰ ق.) از وجود مسجدی بر قبرعباس بن عبدالمطلب و امامان شیعه خبر می‌دهد. سفرنامه نویسانی چون ابن جبیر (م ۶۱۲ ق.)، ابن نجار (م ۶۴۳ ق.) و ابن بطوطه (م ۷۷۹ ق.) نیز از این آثار یاد کرده‌اند.

نخستین گنبد بر حرم امامان بقیع و قبرعباس بن عبدالمطلب به دست مجدالملک براوستانی، وزیر برکیارق سلجوقی (حک: ۴۸۶-۴۹۸ ق.) ساخته شد. فاطمیان نیز به

ساخت قبه و بارگاهی بر قبر اسماعیل، فرزند امام صادق علیه السلام، پرداختند. به مرور زمان بر قبور دیگر نیز گنبد ساختند؛ از جمله: امامان بقیع، عثمان بن عفان، عقیل بن ابی طالب، همسران پیامبر، عبدالله بن جعفر طیار، ابراهیم (فرزند رسول خدا) و امیر چوپان (از امیران ایلخانی). (گروهی از نویسندگان، ج ۴، صص ۱۷۶-۱۶۱)

این بناها با سیطره و هابیان و آل سعود بر عربستان تخریب شد. این تخریب ها با اعتراضات وسیع مردمی و برخی از دولت های کشورهای اسلامی همراه شد. بعدها با فشار مردم، دولت عراق و علما بر محل قبور ائمه سایبان ساخته شد.

حرم مطهر ائمه بقیع علیهم السلام یکی از بناهایی بود که مورد توجه مردم مدینه و زائران بود. آنان و همچنین حاکمان مختلف در ادوار مختلف اهتمام ویژه ای به بازسازی و تعمیر آن داشتند و به همین دلیل بارها مرمت و بازسازی شد. صندوق روی قبور و ضریح در ادوار گوناگون تاریخی چندین بار به دست محبان اهل بیت تعویض شد. حال سؤال این است که آخرین ضریح نصب شده روی قبور مطهر ائمه بقیع، که آل سعود تخریب کرد، چگونه و کجا ساخته شد؟ چه کسانی در ساخت آن مشارکت داشتند؟ سیر انتقال و نصب آن چگونه بود؟ مشکلات انتقال و نصب چه بود؟ چرا نصب آخرین ضریح، بیش از ۱۰ سال طول کشید؟ نویسنده در این مقاله بر آن است که با توجه به منابع و مدارک موجود به این سؤالات پاسخ دهد.

تاریخچه ضریح حرم ائمه بقیع علیهم السلام

بنا بر گزارش های منابع مختلف از دوران عباسیان به بعد روی قبور مطهر ائمه بقیع علیهم السلام همواره پوشیده بوده است. پس از ساخت گنبد به دستور مجد الملک، زمینه برای ساخت صندوق و ضریح فراهم شد. بنا بر گزارش سمهودی نصب صندوقچه های چوبی روی قبور و ایجاد محراب داخل بنا از اقدامات آن دوران بوده

است. سمهودی از صندوقچه چوبی روی قبر عباس سخن گفته که در سال ۵۱۹ قمری و به دستور خلیفه عباسی، المسترشد بالله (خلافت: ۵۱۲-۵۲۹ق)، نصب شده بود. این صندوقچه باید یکی از دو صندوقچه‌ای باشد که ابن جبیر و ابن نجار آن را توصیف کرده‌اند. صندوقچه دیگری نیز روی قبور چهار امام قرار داشته است. (خامه یار، ص ۱۱۷)

بنا بر گزارش شیخ حسین خوارزمی (سفر در ۹۵۶ تا ۹۵۸ق) که در دوران صفویه به آن دیار سفر کرده: «چندین از ائمه معصوم در یک صندوق آسوده‌اند... و صندوق حضرت عباس ابن عبدالمطلب نیز در آن گنبد است. (جعفریان، ۱۳۹۲ش، ص ۹۲) بنا بر گزارش بنده علی بن میرزا خیرات علی (سفر در سال ۱۲۱۹ق / ۱۱۸۳ش) - یک سال قبل از هجوم اول وهابی‌ها به مدینه - ضریحی آهنی روی آن قبور مطهر نصب بوده است. او در این باره می‌نویسد: «در یک صندوق، چهار امام است و ضریح از آهن است و حضرت عباس، عم پیغمبر، در صندوق دیگر در همان بقعه است». (جعفریان، ۱۳۹۵ش، ص ۲۹۷)

در گزارش هدایت علی بن شیخ فضل علی (سفر در ۱۲۳۰ق) هجوم اول آل سعود به مدینه این‌گونه منعکس شده است: «همه قبه‌ها خراب، خصوص قبه مطهر ائمه طاهرین». (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۳۶۴) این گزارش نشانگر نابودی قبه و بارگاه اهل بیت علیهم‌السلام و ضریح آهنی آنان است. هدایت علی، که گویا سفرش به حرمین شریفین دو سال به طول انجامیده، شاهد نصب ضریح جدید روی قبور مطهر ائمه بقیع علیهم‌السلام بوده است. بنا بر گزارش وی در روز یکشنبه، ۲۲ جمادی الاولی ۱۲۳۱ قمری (۱۱۹۵/۱/۳۱ش): «وقت عصر جمعه، صندوق مبارک ائمه بقیع علیهم‌السلام [را] در بقیع نصب کردند». (همان، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۷۸) ضریح جدید پس از گذشت یازده سال از اولین تخریب آل سعود نصب شده است. وی در روز بعد از نصب ضریح جدید برای

زیارت به بقیع می رود و حال خود را پس از دیدن آن ضریح، این گونه شرح می دهد:

«به بقیع رفته، صندوق مبارک را دیده، بسیار بسیار خوشحال شدم و شکر خدا به جا آوردم. خدای تعالی اسباب کند که گنبد مبارک هم ساخته شود و من بینم».

(همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۳۷۹)

این اتفاق واقع شد و بنا بر گزارش محمد میرزا مهندس در سال ۱۲۳۴ قمری محمد علی پاشای مصری به امر سلطان محمود عثمانی، بقعه ائمه بقیع را تعمیر کرد.

(همان، ۱۳۸۹ش، ج ۳، ص ۵۲۲)

ضریحی که پس از اولین تخریب سعودی ها نصب شد، برخلاف ضریح قبلی که از آهن ساخته شده بود، چوبی بوده و در سفرنامه های قاجاری به خوبی توصیف شده است. بنا بر گزارش کیکاوس (فرزند فتحعلی شاه قاجار) (سفر در ۱۲۵۳ق) چهار قبر امامان شیعه در یک صندوق قرار دارد. (همان، ۱۳۹۵ش، ص ۵۰۶) همچنین محمدولی میرزا قاجار (سفر در ۱۲۶۰ق) می نویسد که قبر عباس (عموی پیامبر)، امام حسن (علیه السلام) و... همگی در یک ضریح است. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۵۲۹)

بنا بر گزارش های متعدد دیگر از جمله گزارش محمد علی بن محمد رضی بروجردی (سفر در ۱۲۶۱ق) در یک ضریح که مشتمل بر دو صندوق است، ائمه اربعه معصومین (علیهم السلام) و عباس قرار دارند. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۶۲۲) جنس ضریح چوبی (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۷۴۸) از چوب جنگلی خیلی ممتاز (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۵، ص ۲۳۷) و به شکل مستطیل است. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۲، ص ۷۱۵)

خیرات علی (سفر در ۱۲۸۹ق) این ضریح را به خوبی توصیف کرده است:

«در این ضریح متصل در قبر حضرت عباس و پایین قبر حضرت عباس، قبور ائمه اربع و استطالت ضریح شرقاً و غرباً است، و پیش روی قبور مذکوره،

که جنب قبله باشد، متصل دیوار، قبر جناب سیده علیها السلام است. سه طرفش محصور به دیوار قبه است، اما یک طرفش که سمت قبور ائمه اربع است، از تیرهای آهنی گرفته اند که شبکه طور می ماند». (همانجا)

محمد میرزا مهندس (سفر در ۱۲۹۲ق)، که توانسته وارد ضریح شود، می گوید: «فاصله میان صندوق و ضریح کمتر از نیم ذرع است که به زحمت می توان حرکت کرد؛ بلکه برای آدم های قطور متعسر است». (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۳، ص ۱۹۴) سلطان مراد حسام السلطنه، فرزند عباس میرزا، (سفر در ۱۲۹۷ق) در گزارش مفصلی ضریح و فضای پیرامون آن را این گونه توصیف کرده است:

در وسط بقعه مبارکه، ضریح صندوق بزرگی است که دو صندوق در میان آن است: یکی صندوقی است که قبور ائمه اربعه در میان آن باشد و دیگری صندوقی است که قبر عباس عموی پیغمبر صلی الله علیه و آله در میان آن است. میان صندوق و ضریح قریب نیم ذرع فاصله است و طرف پایین ضریح، که سمت پای ائمه اربعه محسوب می شود، شبکه است و این بقعه را محمدعلی پاشای مصری در سنه ۱۲۳۴ قمری به امر سلطان محمودخان تجدید عمارت کرده است.

و در طرف جنوب این بقعه نیز ضریح صدیقه طاهره علیها السلام است که متصل به دیوار است. در اطراف ضریح نیز از فلز برنج، شبکی قرار داده اند که ده دهنه دارد: سه دهنه آن از طرف یمین باز است و باقی مشبک است و در بالای آن دو قبه نقره گذاشته اند که از هندوستان آورده اند و چهل چراغ هم از سقف بر بالای ضریح آویخته اند که از بلور است. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۲، ص ۱۵۲)

ساخت ضریح فولادی حرم ائمه بقیع علیهم السلام در اصفهان

بنا بر گزارش های پیش گفته ضریح حرم ائمه بقیع علیهم السلام چندین بار عوض شد و

آخرین ضریح کار گذاشته شده سعودی ها چوبی بود. گویا به همین دلیل ایرانی ها با حمایت و همکاری دربار قاجاری به فکر ساخت یک ضریح محکم فولادی افتادند تا جایگزین ضریح چوبی شود.

بنا بر سندی به تاریخ ۵ رمضان ۱۳۰۹ قمری (۱۲۷۱/۱/۱۵ ش)، شخصی به نام حاجی سیدعلی آقا، ساکن تهران پیشنهاد کرده که یک ضریح فولادی برای حرم مطهر ائمه بقیع علیهم السلام ساخته شود. (دوغان، ۱۳۹۳، ص ۲۴۲) متأسفانه اطلاعات کاملی از این شخص به دست نیامد، اما با توجه به القابی که در برخی دیگر از اسناد آمده - از جمله: جناب مستطاب سیدالعارفین و ملاذ الانام (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: GHI 1320-k8-p 6-14 و GHI 1320-k8-p 6-22) قطب الاقطاب (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: GHI 1320-k8-p 6-22) باید شخصیت بانفوذ و مهمی در دوران قاجاری باشد.

مقیات

هر چند پیشنهاد ساخت ضریح فولادی از حاجی سیدعلی آقا بوده، اما دستور ساخت و پرداخت هزینه آن، برعهده امین السلطنه بوده است. در سندی اداری به تاریخ ۲۸ شعبان ۱۳۱۴ قمری (۱۲۷۵/۱۱/۱۹ ش) آمده است:

«بر اساس اخبار به دست آمده حاجی امین السلطنه، داماد صدراعظم معزول، دوهزار تومان صرف کرد و برای مقابر شریف حضرات ائمه کرام در مدینه منوره ضریح ساخت». (دوغان، ۱۳۹۳، ص ۲۵۴)

ساخت این ضریح به سرپرستی استاد حاج عباس فولادساز در سال ۱۳۱۰ قمری (۱۲۷۲ ش) در اصفهان به اتمام رسید. حاج محمد فولادگرازانوادگان حاج عباس فولادساز، که خود نیز از ضریح سازان خبره اصفهان است، درباره ساخت آخرین ضریح حرم ائمه بقیع علیهم السلام به دست جدش می گوید:

پدرم می‌گفت: هنرمندانی که ضریح محمدباقر شفتی را ساخته بودند، نزد پدر بزرگم آمدند و از ایشان خواستند بیایند و ضریح چهار امام بقیع را بسازند. با تطبیق تصویر به یادگار مانده از ضریح ائمه بقیع با ضریح سید محمدباقر شفتی در مسجد سید، به شبهات بسیار زیاد این دواثر هنری پی می‌بریم که ادعای آقای حاج محمد فولادگرا ثبات می‌گردد که یک گروه این دو ضریح را ساخته‌اند.^۱

آقای ابراهیمی و گروه بقیع پژوهی آنان به تصویر ضریح ساخته شده در اصفهان دست یافته‌اند. این تصویر ابتدا در کتاب هزار جلوه زندگی چاپ شده بود، اما شناسایی نشد؛ زیرا به عنوان «دری از فولاد برای مدینه» از آن نام برده می‌شد. اما پژوهش‌های انجام شده تعلق این تصویر به ضریح حرم ائمه بقیع (علیهم‌السلام) را به اثبات رساند.

این تصویر را یک عکاس آلمانی به نام ارنست هولتسر^۲ (۱۸۲۵ - ۱۹۱۱ م) در سال ۱۸۹۳ میلادی (۱۲۷۲ ش) عکاسی کرده است. او به آلمانی پشت این عکس نوشته است: «دری از فولاد برای مدینه، به سال ۱۸۹۳، اصفهان» بنابراین او که در زمان اتمام ساخت ضریح در اصفهان بود، توانست تصویری زیبا و فوق‌العاده از آن را ثبت کند. درباره جزئیات نقوش نقش بسته روی این ضریح گفتنی است: در بالای در ورودی ضریح آیه مبارکه تطهیر قرار دارد و به خوبی آیات و نوشته‌های روی ضریح قابل مشاهده است. روی ضریح عبارت‌های مختلفی مثل «یا رضوان» و «یا سلطان» حکاکی شده و نحوه ساخت و طراحی ضریح در عالی‌ترین سطح آن قرار دارد.

۱. فیلم مستند ضریح بقیع ساخته شده توسط گروه فطرس مدیا (مرکز سینمای مستند اسلامی)

<https://iqna.ir/fa/news/3902017>

2. Ernst Hoeltzer

(مصاحبه جناب آقای احمد ابراهیمی در مراسم رونمایی از عکس ضریح بقیع)^۱

انتقال ضریح فولادی از ایران به جده

درباره چگونگی انتقال ضریح فولادی از اصفهان به جده گزارش یا سندی در دست نیست. اما بنا بر اسناد موجود، ضریح فولادی ساخته شده در اصفهان بنا بر اولین سند در ۲۸ شعبان ۱۳۱۴ (۱۲۷۵/۱۱/۱۹ ش) به جده منتقل شده و تا مدت ها در آنجا معطل دستور مقامات عثمانی مانده است. بنا بر سند دیگری به تاریخ ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۵/۸ ش)، که شرح گزارش انتقال ضریح از جده به مدینه است، (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: GHI 1320-k8-p 6-13) این ضریح به مدت ۶ سال در جده معطل ماند و تا مقامات عثمانی اجازه دادند که منتقل شود.

در این مدت مقامات قاجاری پیگیر انتقال و نصب ضریح بوده اند که امین السلطنه، داماد مظفرالدین شاه (حک: ۱۳۷۵ - ۱۳۸۵)، و نیز شوهر خواهر میرزا علی اصغر اتابک، یکی از آنهاست.

در سندی به تاریخ ۱۲ شوال ۱۳۱۴ قمری (۱۲۷۵/۱۲/۲۶ ش) چنین آمده است: داماد صدر اعظم سابق ایران، خواجه امین السلطنه گفته اند: مدت زمان زیادی است که ضریح ساخته شده برای مقابر شریف ائمه کرام در مدینه منوره، در جده مانده است. دستور حمل ضریح و نصب آن در مدینه منوره از حضرت پادشاه درخواست می شود. (دوغان، ۱۳۹۳، ص ۲۵۲)

صدور توصیه نامه برای حاجی حسین علی، حامل ضریح حرم ائمه بقیع (ع) به جده از طرف اتابک اعظم به عثمان فریدپاشا، محافظ مدینه، به تاریخ ۱۳۱۸ قمری

1. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/08/25/1575761>

(۱۲۷۹ش) موضوع یکی دیگر از این مجموع اسناد است که بنا بر آن، شخصی به نام حاج حسین علی، به عنوان حامل ضریح حرم ائمه بقیع علیهم السلام از طرف مقامات ایران به حاکم مکه معرفی شده تا کمال همکاری برای نصب ضریح با ایشان انجام شود. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: ۱۳۱۸-۱۹-۳۱-۰۱۵)

یکی دیگر از دولتمردان ایرانی پیگیر انتقال و نصب ضریح، نصرالله مشیرالدوله (۱۲۱۹-۱۲۸۶ش) وزیر امور خارجه مظفرالدین شاه بوده است. او با نامه نگاری های متعدد سعی داشته این روند را تسهیل کند. در تاریخ ۳ ذی قعدة ۱۳۱۸ قمری (۱۲۷۹/۱۲/۳ش) اقدامات خود مبنی بر تلگراف به سفارت ایران در استانبول برای تسریع انتقال ضریح را تشریح کرده است. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۸-۱۹-۳۱-۰۱۸)

بنا بر سند دیگری به تاریخ ۳ شوال ۱۳۱۸ قمری (۱۲۷۹/۱۱/۴ش) که نصرالله مشیرالدوله آن را برای امین السلطنه ارسال کرده، وی پیگیر انتقال ضریح به مدینه بوده و بارها به مسئولان عثمانی در استانبول تلگراف کرده، اما از طرف آنان جوابی نرسیده است. همچنین در ۳ ذی قعدة ۱۳۱۸ قمری (۱۲۷۹/۱۲/۳ش) مشیرالدوله در تلگرافی دیگر به امین السلطنه، از رایزنی خود با مقامات عثمانی می نویسد: «بحمدالله که این کار هم موافق میل جناب عالی بنده انجام گرفت و به این خدمت و عبادت بزرگ موفق شدید». (همان) همچنین در نامه ای دیگر در تاریخ ۸ ربیع الأول ۱۳۱۹ قمری (۱۲۸۰/۴/۴) برای نصب ضریح روی قبور مطهر ائمه بقیع علیهم السلام، درخواست اعزام یک بنا از ایران را داشته است. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۹-۱۰-۶-۰۰۳۶)

از مجموع اسناد برجای مانده برمی آید که علی رغم پیگیری فراوان مقامات ایرانی، ضریح فولادی به مدت ۶ سال در جده مانده و عثمانی ها اجازه انتقال آن به مدینه را نمی داده اند. در اسناد متعدد بر این نکته تأکید شده که کار حمل و نصب ضریح به طول انجامیده است. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۹-۱۰-۶-۰۰۴۶) بنا بر سندی به تاریخ ۲۰

شوال ۱۳۱۸ قمری (۱۲۷۹/۱۱/۲۱ ش)، که فرستنده و گیرنده آن نامعلوم است، آمده است:

هرچند ضریح ساخته شده به دست هنرمندان ایرانی تا جده حمل شده و بدانجا رسیده، لکن در آنجا به دلیل عدم هماهنگی جهت انتقال و نصب مانده است. نگارنده درخواست اعزام یک بنا جهت انتقال و نصب ضریح را دارد. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۸-۱۹-۳۱-۰۱۷)

از اسناد برجای مانده برمی آید که علت این تأخیر، پرداخت نکردن مواجب و حقوق خدام بقیع و نیز پیگیری نکردن انجام و ارسال نشان شمشیر بوده است. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۹-۶-۱۰-۰۰۱) برای رفع این مشکل پرداخت مبلغ ۱۳۰۰ تومان برای خدام حرم ائمه بقیع علیهم السلام (همان، شناسه سند: ۱۳۱۹-۶-۱۰-۰۰۵۴) و صدور فرامین حکومتی توصیه شده و آمده است:

میقات

باید زود احکام و فرامین آنها صادر شود که حاملین ضریح معطل نشوند و زودتر حرکت نمایند. امتیازات دولتی برای این کار لازم است، بدون امتیازات مشکل است؛ خیلی حسن دارد. (همان، شناسه سند: ۱۳۱۹-۶-۱۰-۰۰۴۸)

انتقال و نصب ضریح به قدری برای مقامات قاجاری اهمیت داشته که یحیی خان، مشاورالوزراء، در تاریخ ۵ صفر ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۲/۲۳ ش) برای نظارت بر نصب ضریح از راه جبل عازم مکه شده و مذاکراتی بین نماینده او با شریف مکه انجام شده و شریف قول مساعدت داده است. بنا بر این سند، یحیی خان، مشاورالوزراء، از طرف ایران برای نصب ضریح ائمه بقیع علیهم السلام به حجاز سفر کرده و با شریف مکه در این باره ملاقات کرده، اما ماندن او در حجاز به دلیل عدم دریافت پاسخ مناسب طولانی شده است. بنابراین کنسولی ایران در بغداد تقاضا می کند که ضریح مذکور هر چه زودتر از جده به مدینه منتقل شود. (همان، شناسه سند: GH1320-K6-P27-5)

مشیرالدوله در نامه دیگری به تاریخ ۳ ربیع الاول ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۳/۱۹ ش) درخواست تسریع در انتقال ضریح از جده به مدینه را دارد تا مشاورالوزرا، که به حجاز رفته، زودتر برگردد. (همان) او در نامه دیگری به تاریخ ۲۶ ربیع الاول ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۴/۱۱ ش) به وزارت امور خارجه تسریع در صدور احکام و فرامین برای شریف مکه و محافظ مدینه را خواستار شده و می نویسد:

یحیی خان، سلیمان آقا که مأمور نصب ضریح ائمه بقیع علیهم السلام است، در مکه معطل است. احکام سریع تلگرافی از باب عالی به جهت شریف مکه و محافظ مدینه صادر نمایید که او را زودتر روانه مدینه نمایند. محافظ مدینه هم در نصب ضریح به اظهارات او موافقت نمایند. (همان، شناسه سند:

(GH1320-K8-P6-6)

انتقال ضریح فولادی از جده به مدینه به قدری طول کشیده که بنا بر سندی به تاریخ ۲۰ محرم ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۲/۸ ش) مظفرالدین شاه قاجار در نامه ای به شاه عثمانی تقاضای ارسال مقداری تربت امام حسن علیه السلام و مساعدت شاه عثمانی برای تسریع در انتقال ضریح فولادی دارد. در این سند آمده است:

سال قبل از طرف شاه همایون ایران به حضور خاک پای همایون، نامه ای عرضه شد و تقاضا شد با دادن مقداری از خاک مرقد حضرت حسن رضی الله در مدینه منوره مساعده سنّیه شود. همچنین درخواست شد که ضریح آن حضرت از جده به مدینه آورده شود و تلگرافی از مقام صدارت عظمی و نظارت داخله جهت اجرای آن مقتضی ارسال شده بود. همچنین جداگانه این امر خیر از طرف حکم دار سفارت مشارالیه درخواست شد. (دوغان،

۱۳۹۳، ص ۲۶۴)

انتقال ضریح فولادی از جدّه به مدینه

پس از پیگیری ها و نامه نگاری های فراوان مقامات قاجاری، انتقال ضریح فولادی از جدّه به مدینه، در دستور کار مقامات عثمانی قرار گرفت، اما سندی به تاریخ ۳ ربیع الثانی ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۴/۱۸ ش) می گوید:

امکان انتقال ضریح از طریق خشکی به دلیل ناامنی راه ها مقدور نیست. بنابراین بایسته است ضریح را با کشتی به بندر ینبع و از آنجا به مدینه منتقل کنند. از سویی دیگر کشتی ای که قرار است ضریح را از جدّه به حمل بندر ینبع حمل نماید، ابداً در غیر موسم حج کار نمی کنند. لذا به هر وسیله ممکن باشد، مأمورین و ضبطیه همراه نمایند که مشاورالوزاره و همراهان از راه خشکی بتوانند با امنیت ضریح را از جدّه به مدینه منوره حمل نمایند. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: -GHI 1320 k8-p 6-11).

مقیات

سرانجام بنا بر سندی به تاریخ ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۲۰ قمری (۱۲۸۱/۵/۸ ش) یحیی خان، مشاورالوزاری ایران، با توجه به دریافت اوامر لازمّه از شریف مگّه و والی حجاز برای نصب ضریح ائمه بقیع، از مگّه معظّمه به جدّه و از آنجا با کشتی بادی به بندر رابغ رفته و سپس عازم مدینه منوره شده است (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: -GHI 1320 k8-p 6-13). این سند می نویسد:

اگر ضریح مبارک به اندازه اطراف قبور منوره باشد، ان شاء الله چند روزه نصب خواهد شد و اگر خدای نخواستّه اندازه نباشد؛ بزرگ تر یا کوچک تر ساخته شده باشد، لابد مدّتی باید آنجا معطل بمانند تا استادان زرگر که همراه او هستند، اصلاح نمایند و بعد منصوب شود (همان).

پس از انتقال ضریح از جدّه به مدینه مشکلات دیگری برای نصب ضریح ایجاد

شده؛ از جمله فوت متصدی نصب ضریح. در سندی به تاریخ ۱۴ ذی حجه ۱۳۲۱ قمری (۱۲۸۲/۱۲/۱۱ ش) خطاب به اتابک اعظم، به دلیل فوت سیدحسن مطوف ایرانیان در مدینه، که متصدی نصب ضریح بود، از وی خواسته شده تا شخص دیگری را به عنوان متصدی نصب ضریح مشخص کند. بنا بر این سند یکی دیگر از موانع نصب دیر هنگام ضریح، فوت متصدی نصب بقیع در مدینه عنوان شده و از اتابک اعظم خواسته شده تا شخص دیگری به عنوان مسئول نصب ضریح، معلوم شود. در قسمتی از این سند آمده است:

چون در نصب ضریح مقدس لازم است مخصوصاً یک نفر آدم در مدینه منوره بوده به انجام نصب آن کوشش نماید، لهذا فرستادن مأمور عادل لازم است. جناب اشرف اتابک اعظم به هر طوری که مقتضی است، اقدام نمایید (همان، شناسه سند: QAMARI1321-K8-P9-006).

یکی دیگر از موانع نصب ضریح فولادی کوتاه بودن آن بوده است:

ضریحی به جهت گذاشته شدن بر مقابر ائمه بقیع ارسال فرموده اند و حالا در گذاشتن ضریح مذکور در آنجا بعضی اشکالات می‌کنند. در این باب تحقیقات لازمه به عمل آمده. اینک از صدارت عظمی به اینجانب ابلاغ گردید که در جواب این مسئله از ولایت حجاز اشعار شده اینکه ضریح مذکور هنوز به جایش گذاشته نشده، به جهت این است که طول آن کوتاه است و اگر نصب کنند، یک طرف باز باید بماند و در این صورت تکلیف خواسته اند که آیا با این تفصیل نصب نمایند یا خیر؟ (همان، شناسه سند:

QAMARI1321-K8-P9-019).

همچنین بنا بر سندی دیگر طول ضریح جدید، نیم ذرع از ضریح چوبی قدیم

کوتاه‌تر است؛ بنابراین یا باید نیم‌ذرع از ضریح چوبی قدیم قطع شود یا ضریح قدیم چوبی را بردارند و ضریح جدید فولادی را کار بگذارند (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: 14-6-p8-k8-GHI 1320).

بنابر سندی دیگر به تاریخ ۲۲ جمادی الثانی ۱۳۲۰ قمری (۶/۵/۱۲۸۱ ش) معلوم می‌شود که سازندگان ضریح برای رفع نواقص ضریح در مدینه حاضر شدند، اما اصلاح کامل آن در مدینه را غیر ممکن دانسته‌اند و در صورت تصمیم بر اصلاح آن، درخواست داشته‌اند که ضریح به اصفهان برگردد. در بخشی از این سند آمده است: استاد‌های زرگر هم که از اصفهان به آنجا فرستاده شده‌اند، می‌گویند: تکمیل ضریح در مدینه منوره ممکن نیست؛ باید باز حمل اصفهان نمایند، آنجا تکمیل نمایند..... استادان زرگر، که این ضریح را ناقص ساخته‌اند، حالا در مدینه منوره حاضرند. یا باید به اصفهان حمل نمایند و نواقص آن را رفع بنمایند و یا باید جناب مستطاب اجل عالی، آقای حاجی امین السلطنه دام اقباله العالی از این ضریح صرف نظر فرمایند. این خدمت را به ائمه طاهرین علیهم‌السلام فرموده‌اند و لابد به اجر خودشان رسیده‌اند. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، شناسه سند: 22-6-p8-k8-GHI 1320)

بنابر این دو مانع پیش‌گفته ضریح فولادی مدتی در مدینه معطل نصب مانده است.

نصب ضریح فولادی و رفع کوتاهی آن

بنا بر سندی به تاریخ ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۲۰ قمری (۸/۵/۱۲۸۱) مشیرالدوله به وزارت خارجه گزارش می‌کند که ضریح با نظارت مشاورالوزرا نصب شده و ایشان از طریق عراق به ایران بازگشته است (همان، شناسه سند: 12-6-p8-k8-GHI 1320). سندی دیگری به تاریخ ۱۶ جمادی الثانی ۱۳۲۰ قمری (۲۸/۶/۱۲۸۱ ش) می‌نویسد:

«ضریح قدیم بر روی قبور حضرات ائمه بقیع در مدینه منوره برداشته شد و بر موجب اراده سنّیه جناب ملوکانه، ضریح جدید را قرار دادند». (آرشیواسناد عثمانی: DH. MKT:595/75)

ضریح چوبی قدیمی برداشته شده و ضریح فولادی نصب شده است. اما ضریح کوتاه بوده و برای رفع آن تدبیری اندیشیده شده است. سندی به تاریخ ۱ رجب ۱۳۲۰ قمری (۱۱/۷/۱۲۸۱ ش) می نویسد:

بنّاهایی از ایران برای قرار دادن این ضریح در محلش مأموریت داشتند و اکنون بازگشتند. دو محل از دو گوشه ضریح ناقص مانده است. اعمالی انجام شد. لازم دیده شد تا قسمتی که بازمانده با چوب مفروش شود. این کار به ۵۰ لیره پول احتیاج دارد. این ۵۰ لیره خرج آن از کجا داده شود و ضریح قدیم در کجا قرار داده شود؟ (آرشیواسناد عثمانی: DH. MKT:595/75)

پس از رفع نواقص و کوتاهی ضریح سرانجام در سال بعد، ضریح فولادی به طور کامل نصب و نواقص آن رفع شده است. در سندی به تاریخ ۱۶ ربیع الثانی ۱۳۲۱ قمری (۱۵/۴/۱۲۸۲ ش) بر نصب کامل ضریح پس از چهارده سال تصریح شده است. این گزارش را ارفع الدوله تنظیم و برای اتابک اعظم ارسال کرده است:

در خصوص نصب ضریح مقدس ائمه بقیع علیهم السلام با آن همه تشبّثات و اقداماتی که محصّلات آن را مکرّر در ضمن راپورت های سابق عرض کرده ام. به واسطه مشاهده تعصّبات و محذورات مشایخ مدینه منوره و مأمورین عثمانی خودم گمان نداشتم، در صورتی که در مدت چهارده سال با همه اقدامات سفارت کبری، نصب ضریح قرار نگرفته! با اقدامات مدت قلیل بنده، این مسئله بدین زودی صورت انجام بگیرد؛ لیکن حقیقتاً معجزه خود آن بزرگوارها و اقبال بی زوال شاهنشاه جمجاه و حسن نیت جناب آقای حاجی امین السلطنه بود که این بنده به انجام این خدمت موفق گردیده

و ضریح مطهر به جای خود نصب شد.

استراحت و استفاضه به درجه‌ای می‌شد که برای حجاج ایرانی امسال در زیارت آستان و روضه متبرکه حضرات ائمه بقیع علیهم‌السلام حاصل گردیده و این اول دفعه‌ای است که حجاج در مدینه منوره، خصوصاً در بقیع، مراسم تعزیه‌داری اجرا نمودند. از خود حجاج هم اگر استفسار فرمایند، البته مراتب آسودگی و آسایش احوال و استفاضات خودشان را در مدینه منوره به حضور مبارک جناب مستطاب اجل اکرم افخم عالی دام اجلاله المتعالی بیان و عرض خواهند نمود (همان، شناسه سند: QA-013-P9-K8-MARI1321).

همچنین مشیرالدوله به تاریخ ۲ جمادی الآخر ۱۳۲۱ قمری (۳/۶/۱۲۸۲ ش) در گزارشی به امین السلطنه نصب ضریح ائمه بقیع علیهم‌السلام را اعلام می‌دارد (همان، شناسه سند: QAMARI1321-K8-P9-010). و در ۲۴ ذی قعدہ ۱۳۲۱ قمری (۲۱/۱۱/۱۲۸۲ ش) درخواست پرداخت مخارج نصب ضریح را دارد. بنا بر این سند عثمانی‌ها از ایرانی‌ها درخواست پرداخت وجه مصارف و مخارج نصب ضریح کرده‌اند (همان، شناسه سند: QAMARI1321-K8-P9-031). سپس در تاریخ ۲۹ ذی قعدہ ۱۳۲۱ قمری (۲۶/۱۱/۱۲۸۲ ش) ۵۰ لیره از طرف امین السلطنه برای مخارج نصب ضریح ارسال می‌شود. در این سند آمده است:

در خصوص پنجاه لیره مصارف و مخارجی که جناب حاجی امین السلطنه برای نصب ضریح مطهر ائمه بقیع فرستاده بودند، شرحی اشعار نموده بودید. مطلع شدم و مشروحه جناب عالی را با ملفوف آن نزد ایشان فرستادم که از وصول و ایصال آن به محل لازم، مطلع باشد. نصرالله مشیرالدوله (همان، شناسه سند: QAMARI1321-K8-P9-033).

توصیف ضریح پس از نصب در حرم مطهر ائمه بقیع علیهم السلام

مخبر السلطنه هدایت (سفر در ۱۳۲۱ق)، پس از نصب ضریح فولادی جدید آن را این گونه توصیف می کند: «دور این قبور مرحوم امین السلطنه، داماد امین السلطان، ضریحی از پولاد نصب کرده، یک ذرع کسر داشت که بعداً بدان ملحق کردند. خواسته بود از نقره بسازد، ممنوع بود.» (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۷، ص ۴۱۰)

همچنین میرزا داوود و وزیر وظایف، در ۱۳۲۲ قمری این ضریح زیبا را این گونه توصیف کرده است:

بقعه چندان کوچک نیست، ولی ضریح مطهر چون خیلی بزرگ است، فضای حرم را کوچک و تنگ کرده است. دو در دارد: یکی در گوشه راست رو به قبله و دیگری در گوشه چپ پشت قبله. ضریح مطهر از فولاد و در اصفهان ساخته شده است. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۷، ص ۵۵۸)

ابوالقاسم مرجانی آیین کلائی (سفر در ۱۳۳۱ق) می نویسد: «همه در میان یک ضریح نورانی فولادی مزین به ملیله های نقره که تخمین پنجاه هزار تومان خرج صنعت و نصب وی از جناب حاجی امین السلطنه ایرانی آن شده.» (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۷، ص ۷۷۵)

تخریب ضریح فولادی توسط آل سعود

در ۸ شوال ۱۳۴۴ قمری آل سعود گنبد و بارگاه ائمه بقیع علیهم السلام را تخریب و ضریح را قطعه قطعه کردند. با توجه به تخریب حرم حضرت حمزه علیه السلام، برای اینکه مردم قبور شهدای احد را از نزدیک زیارت نکنند، دیواری دور قبور کشیدند و از قطعات ضریح به عنوان پنجره در آن حصار و دیوار استفاده کردند.

محمد صادق نجمی می گوید: ضریح از فولاد ناب و از نظر فنی دارای ظرافت و

استحکام فوق العاده بوده و در عین حال تنها اثر و یادگار موجود و به جای مانده از حرم ائمه بقیع علیهم السلام است که وهابیان هنگام تخریب این حرم شریف در ۸ شوال ۱۳۴۴ قمری این شبکه را هفت قطعه کردند؛ شش قطعه آن را در بالای دیوار سمت راست و چپ در ورودی محوطه حرم حضرت حمزه و قطعه دیگر را در سمت قبور شهدا در احد نصب کرده اند و اینکه می بینیم قطعات این ضریح پس از گذشت هفتاد سال تحت تأثیر شرایط جوی قرار نگرفته و هوای مرطوب و متغیر مدینه کوچک ترین تغییری در آن به وجود نیاورده است، دلیلی است بر اصالت و خالص بودن فولاد این شبکه. (نجمی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۸ و ۱۰۹)

نتیجه گیری

از دوران عباسیان با توجه به ساخت گنبد و بارگاه ائمه بقیع علیهم السلام، صندوقی روی قبور مطهر ساخته شد. سپس ضریحی روی صندوق قبور قرار گرفت. در دوران قاجار با توجه به چوبی بودن ضریح، با حمایت دربار ضریحی فولادی در اصفهان (۱۳۱۰ ق / ۱۲۷۲ ش) ساخته شد و بیش از ده سال طول کشید که نصب شود. مسیر ارسال ضریح از اصفهان تا جده در اسناد و منابع مکتوب تصریح نشده، اما طبق اسناد ضریح هشت سال در جده معطل مانده است. بنابراین می توانیم نتیجه بگیریم که ضریح از طریق دریا منتقل شده است؛ یعنی به احتمال قوی ضریح از طریق خشکی از اصفهان به بندر عباس و از آنجا با کشتی به جده منتقل شده است.

دلایل تأخیر در انتقال و نصب ضریح بر اساس اسناد برجای مانده عبارت است از: کارشکنی برخی مقامات عثمانی، فوت متولی نصب و کوتاه بودن ضریح فولادی.

منابع

۱. ابراهیمی، احمد (مصاحبه)، «تصویر ضریح ائمه بقیع علیهم السلام پس از ۱۲۴ سال یافت شد» + عکس، خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۶/۸/۲۵.
۲. اسناد آرشیو عثمانی.
۳. اسناد «اداره آرشیو و پژوهش اسناد» وابسته به معاونت پژوهش وزارت امور خارجه.
۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ش)، پنجاه سفرنامه حج قاجاری، تهران، نشر علم.
۵. ----- (۱۳۹۲)، چهارده سفرنامه حج قاجاری دیگر، تهران، نشر علم.
۶. ----- (۱۳۹۵)، شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری دیگر، قم، مورخ.
۷. دوغان، اسرا (۱۳۹۳)، حج گزاری ایرانیان به روایت اسناد عثمانی و قاجاری، تهران، مشعر.
۸. عزیزی، غلامرضا (بهار ۱۳۹۰ش)، «بررسی تعریف سند از دیدگاه های گوناگون»، فصلنامه گنجینه اسناد، سال ۲۱.
۹. گروهی از نویسندگان (۱۳۹۰)، دانشنامه حج و حرمین شریفین، تهران، مشعر.
۱۰. نجمی، محمدصادق (۱۳۸۶)، تاریخ حرم ائمه بقیع علیهم السلام و آثار دیگر در مدینه منوره، تهران، مشعر.